

2. Diferenciranje skalarnih funkcija

2.1 Parcijalne derivacije

Uočimo:

- formalno poopće derivabilnosti u točki (vektoru)

$$T_0 \equiv (x_1^0, x_2^0, \dots, x_m^0) \in D_f$$

za skalarne funkcije ($m \geq 2$) nije moguće, jer

$$\frac{\Delta f(T)}{\Delta T} \quad (?)$$

nema smisla ("vektor dijeli broj").

- Međutim, promatramo li suženja

$$f_{T_0,i}, \quad i = 1, \dots, m$$

(definiciju vidjeti u pogl. 1.1), koja su, zapravo, funkcije jedne varijable, možemo govoriti o derivabilnosti.

Promatramo funkciju $f : D \rightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^2$ i po volji odabranu točku $T_0 = (x_0, y_0) \in D$. Označimo ravnine

$$\Pi_{y_0} \dots y = y_0 \quad \text{i} \quad \Pi_{x_0} \dots x = x_0.$$

Nadalje, neka je

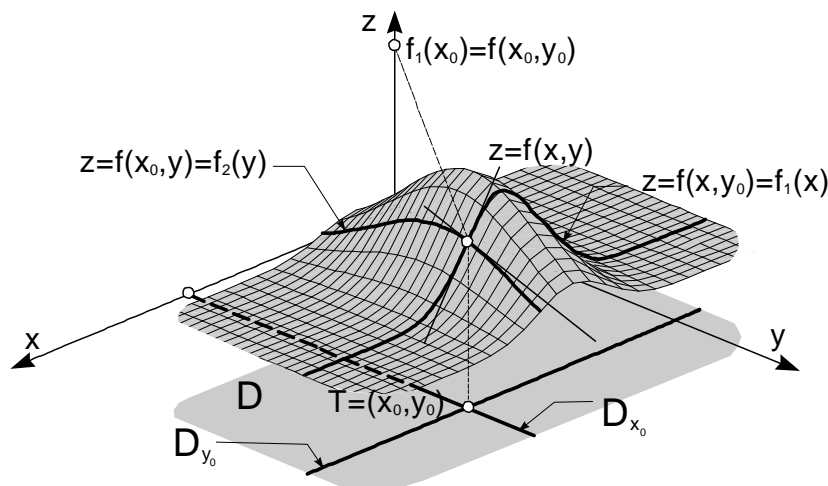
$$D_{y_0} = \Pi_{y_0} \cap D \subseteq D \quad \text{i} \quad D_{x_0} = \Pi_{x_0} \cap D \subseteq D$$

Očito je $D_{y_0} \neq \emptyset$, $D_{x_0} \neq \emptyset$, jer sadrže barem točku T_0 .
Suženja

$$f|_{D_{y_0}} \equiv f_1 : D_{y_0} \rightarrow \mathbb{R}, \quad f_1(x) = f(x, y_0)$$

$$f|_{D_{x_0}} \equiv f_2 : D_{x_0} \rightarrow \mathbb{R}, \quad f_2(y) = f(x_0, y)$$

smijemo smatrati funkcijom jedne varijable, jer se mijenja samo koordinata x , odnosno y , redom.

Ako postoji limes

$$\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \underbrace{\frac{\overbrace{f(x_0 + \Delta x, y_0)}^{f_1(x_0 + \Delta x)} - \overbrace{f(x_0, y_0)}^{f_1(x_0)}}{\Delta x}}_{f'_1(x_0)} = \frac{\partial f}{\partial x}(x_0, y_0) = f'_x(x_0, y_0)$$

onda $f'_x(x_0, y_0)$ nazivamo prva parcijalna derivacija po x funkcije f u točki (x_0, y_0) . Ako postoji limes

$$\lim_{\Delta y \rightarrow 0} \underbrace{\frac{\overbrace{f(x_0, y_0 + \Delta y)}^{f_2(y_0 + \Delta y)} - \overbrace{f(x_0, y_0)}^{f_2(y_0)}}{\Delta y}}_{f'_2(y_0)} = \frac{\partial f}{\partial y}(x_0, y_0) = f'_y(x_0, y_0)$$

onda $f'_y(x_0, y_0)$ nazivamo prva parcijalna derivacija po y funkcije f u točki (x_0, y_0) .

Napomena Graf $z=f(x, y)$ funkcije je ploha. Presječemo li tu plohu ravninom $x = x_0$, odnosno, $y = y_0$, dobit ćemo ravninske krivulje Γ_2 , odnosno Γ_1 , redom.

Geometrijska interpretacija parcijalnih derivacija $f'_x(x_0, y_0)$ i $f'_y(x_0, y_0)$: to su koeficijenti smjera tangente na Γ_1 , odnosno Γ_2 u točki $T_0(x_0, y_0, z_0=f(x_0, y_0))$.

Neka je dana funkcija $f : D \longrightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^m$ i neka točka $T_0 \equiv (x_1^0, x_2^0, \dots, x_m^0) \in D$. Promotrimo skupove

$$D_{T_0,i} = \{T \equiv (x_1, x_2, \dots, x_m) \in D \mid x_j = x_j^0, i \neq j\} \subseteq D$$

$i = 1, 2, \dots, m$. Uočimo da je u $D_{T_0,i}$ promjenjiva samo jedna koordinata, pa ga možemo smatrati podskupom od $\mathbb{R}$. Suženje

$$f \mid_{D_{T_0,i}} \equiv f_{T_0,i} : D_{T_0,i} \longrightarrow \mathbb{R}$$

tada smijemo smatrati funkcijom jedne varijable.

Definicija 2.1 Neka je dana funkcija $f : D \longrightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^m$ i neka točka $T_0 \equiv (x_1^0, x_2^0, \dots, x_m^0) \in D$. Neka je dan skup $D_{T_0,i}$ i suženje $f_{T_0,i}$ za neki $i = 1, 2, \dots, m$.

Ako postoji derivacija funkcije $f_{T_0,i}$ u točki $x_i^0 (\in D_{T_0,i} \subseteq D)$ reći ćemo da funkcija f ima (prvu) **parcijalnu derivaciju po varijabli x_i u točki T_0** .

Derivaciju $(f_{T_0,i})'(x_i^0)$ tada nazivamo (prvom) **parcijalnom derivacijom funkcije f po varijabli x_i u točki T_0** i označujemo sa $\frac{\partial f}{\partial x_i}(T_0) = f'_{x_i}(T_0)$.

Dakle, po definiciji je

$$\lim_{\Delta x_i \rightarrow 0} \frac{f((x_1^0, \dots, x_{i-1}^0, x_i^0 + \Delta x_i, x_{i+1}^0, \dots, x_m^0)) - f((x_1^0, \dots, x_m^0))}{\Delta x_i} \\ = \frac{\partial f}{\partial x_i}(T_0) = f'_{x_i}(T_0).$$

Ako funkcija f ima u točki T_0 parcijalnu derivaciju po svakoj varijabli onda kažemo da je funkcija f **derivabilna u točki T_0** .

Ako je f derivabilna u svakoj točki $T \in D$, nazivamo ju **derivabilnom funkcijom**.

Neka je $A_i \subseteq D$ skup svih točaka $T \in D$ u kojima $f : D \rightarrow \mathbb{R}$ ima parcijalnu derivaciju po varijabli x_i . Tada dobivamo m funkcija svaka od m varijabli:

$$\frac{\partial f}{\partial x_i} : A_i \rightarrow \mathbb{R}, \quad i = 1, 2, \dots, m$$

$$T \in A_i \xrightarrow{\frac{\partial f}{\partial x_i}} \frac{\partial f}{\partial x_i}(T) \in \mathbb{R}.$$

Funkciju $\frac{\partial f}{\partial x_i} : A_i \rightarrow \mathbb{R}$ tada nazivamo (prva) **parcijalna derivacija od f po x_i** (na A_i).

Napomena: Ako želimo naći $\frac{\partial f}{\partial x_i}$, tada f treba derivirati po x_i tako da sve preostale varijable tretiramo kao konstante.

Uočimo: f je derivabilna akko je $A_i = D$ za svaki $i = 1, 2, \dots, m$;

- Ako je $A = \bigcap_{i=1}^m A_i \subseteq D$, $A \neq \emptyset$ (tada su na A definirane sve $\frac{\partial f}{\partial x_i}$), onda je f **derivabilna na skupu** $A \subseteq D$ (i svakom skupu $B \subseteq A$);
- Ako je $\frac{\partial f}{\partial x_i} : A_i \longrightarrow \mathbb{R}$ neprekidna funkcija u točki $T_0 \in A_i$, onda kažemo da je f **neprekidno parcijalno derivabilna po varijabli** x_i u točki $T_0 \in A_i$;
- Ako su sve $\frac{\partial f}{\partial x_i} : A_i \longrightarrow \mathbb{R}$, $i = 1, 2, \dots, m$ neprekidne funkcije u točki $T_0 \in A = \bigcap_{i=1}^m A_i \subseteq D$ (na skupu $B \subseteq A$), onda kažemo da je f **neprekidno derivabilna** u točki $T_0 \in A$ (na skupu $B \subseteq A$);

Primjer 2.1 Ispitajte derivabilnost funkcije dane pravilom

$$f(x, y, z) = y + \ln(xy + \sqrt{z}).$$

Imamo: $f : D_f \longrightarrow \mathbb{R}$, gdje je

$$D_f = \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 : xy + \sqrt{z} > 0 \wedge z \geq 0\}.$$

Deriviranjem dobivamo:

$$\frac{\partial f}{\partial x}(x, y, z) = \frac{y}{xy + \sqrt{z}}, \quad \frac{\partial f}{\partial x} : A_x \longrightarrow \mathbb{R},$$

$$\frac{\partial f}{\partial y}(x, y, z) = 1 + \frac{x}{xy + \sqrt{z}}, \quad \frac{\partial f}{\partial y} : A_y \longrightarrow \mathbb{R},$$

$$\frac{\partial f}{\partial z}(x, y, z) = \frac{1}{2\sqrt{z}(xy + \sqrt{z})}, \quad \frac{\partial f}{\partial z} : A_z \longrightarrow \mathbb{R},$$

gdje je

$$A_x = D_f \cap \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 : xy + \sqrt{z} \neq 0\} = D_f$$

$$A_y = D_f \cap \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 : xy + \sqrt{z} \neq 0\} = D_f$$

$$A_z = D_f \cap \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 : 2\sqrt{z}(xy + \sqrt{z}) \neq 0\} \neq D_f.$$

Dakle, $f : D_f \longrightarrow \mathbb{R}$ nije derivabilana ($A_z \neq D_f$), ali je (neprekidno) derivabilna na

$$A = A_x \cap A_y \cap A_z = \\ = \{(x, y, z) \in \mathbb{R}^3 : xy + \sqrt{z} > 0 \wedge z > 0\}.$$

Sjetimo se da za realne funkcije jedne varijable *derivabilnost povlači neprekidnost*. Sada ćemo pokazati da za funkcije više varijabla to, općenito, *ne vrijedi*.

Primjer Pokazali smo da je funkcija $f : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$ zadana propisom

$$f(x, y) = \begin{cases} \frac{xy}{x^2 + y^2}, & (x, y) \neq (0, 0) \\ 0, & (x, y) = (0, 0) \end{cases}$$

prekidna u točki $(0, 0)$ ($\lim_{(x,y) \rightarrow (0,0)} f(x, y)$ ne postoji).

Ona je, međutim, derivabilna u točki $(0, 0)$. Naime

$$f'_x(0, 0) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{f(0 + \Delta x, 0) - f(0, 0)}{\Delta x} \\ = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\frac{(\Delta x) \cdot 0}{(\Delta x)^2 + 0^2} - 0}{\Delta x} = 0,$$

a slično se pokaže da je i $f'_y(0, 0) = 0$.

Dakle: $f'_x : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$

$$f'_x(x, y) = \begin{cases} y \frac{y^2 - x^2}{(x^2 + y^2)^2}, & (x, y) \neq (0, 0) \\ 0, & (x, y) = (0, 0) \end{cases}$$

i $f'_y : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$

$$f'_y(x, y) = \begin{cases} x \frac{x^2 - y^2}{(x^2 + y^2)^2}, & (x, y) \neq (0, 0) \\ 0, & (x, y) = (0, 0) \end{cases}$$

2.2 Diferencijabilnost

Prisjetimo se funkcije jedne varijable:

- Definirali smo

$$\Delta f(x) = f(x) - f(x_0) = f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)$$

$$f'(x_0) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta f(x)}{\Delta x}.$$

- Ako je f derivabilna u x_0 ($\exists f'(x_0)$), onda je

$$\begin{aligned} & \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta f(x) - f'(x_0)\Delta x}{\Delta x} \right) = \quad (1) \\ & = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \left(\frac{\Delta f(x)}{\Delta x} - f'(x_0) \right) = f'(x_0) - f'(x_0) = 0. \end{aligned}$$

Označimo $r(\Delta x) = \Delta f(x) - f'(x_0)\Delta x$. Iz relacije (1) vidimo da $r(\Delta x)$ "brže" teži u 0 nego Δx .

To znači da za derivabilnu (diferencijabilnu) funkciju f u točki x_0 vrijedi

$$\begin{aligned} \Delta f(x) &= f'(x_0)\Delta x + r(\Delta x) = f'(x_0)dx + r(\Delta x) = \\ &= df(x) + r(\Delta x) \end{aligned}$$

gdje je $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{r(\Delta x)}{\Delta x} = 0$.

Funkcija $f : D \rightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^2$ će biti diferencijabilna funkcija u točki $(x_0, y_0) \in D$ ako se prirast

$$\begin{aligned}\Delta f(x, y) &= f(x, y) - f(x_0, y_0) \\ &= f(x_0 + \Delta x, y_0 + \Delta y) - f(x_0, y_0)\end{aligned}$$

dade zapisati u obliku

$$\begin{aligned}\Delta f(x, y) &= \\ &= f'_x(x_0, y_0)(x - x_0) + f'_y(x_0, y_0)(y - y_0) + r(\Delta x, \Delta y) = \\ &= f'_x(x_0, y_0)\Delta x + f'_y(x_0, y_0)\Delta y + r(\Delta x, \Delta y)\end{aligned}$$

gdje $\lim_{(\Delta x, \Delta y) \rightarrow (0, 0)} \frac{r(\Delta x, \Delta y)}{\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}} = 0$.

Poopćimo ovo.

Promatrajmo funkciju $f : D \rightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^m$ i po volji odabranu točku $T_0 \equiv (x_1^0, x_2^0, \dots, x_m^0) \in D$. Neka je $T \equiv (x_1, x_2, \dots, x_m) \in D$ bilo koja točka. Uvedimo oznake:

$$x_i - x_i^0 = \Delta x_i, \quad i = 1, 2, \dots, m,$$

Za bilo koji i promatrajmo pripadnu funkciju (jedne varijable) $f_{T_0,i} : D_{T_0,i} \longrightarrow \mathbb{R}$. Ako je ta funkcija derivabilna (diferencijabilna) u točki x_i^0 , onda pripadni diferencijal

$$\begin{aligned} df_{T_0,i}(x_i^0) &: \mathbb{R} \longrightarrow \mathbb{R} \\ df_{T_0,i}(x_i^0)(x_i) &\equiv df_{T_0,i}(x_i) = f'_{T_0,i}(x_i^0)\Delta x_i = \\ &= f'_{T_0,i}(x_i^0)dx_i \equiv \frac{\partial f}{\partial x_i}(T_0)dx_i \end{aligned}$$

nazivamo **parcijalnim diferencijalom funkcije f po varijabli x_i** u točki T_0 .

Definicija 2.2 Kažemo da je funkcija $f : D \rightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^m$ **diferencijabilna u točki $T_0 \in D$** , ako postoji linearan funkcional L takav da je

$$\Delta f(T) = f(T) - f(T_0) = L(T - T_0) + r(T - T_0) \quad (2)$$

pri čemu funkcija $T - T_0 \xrightarrow{r} r(T - T_0) \in \mathbb{R}$ ima svojstvo

$$\lim_{T \rightarrow T_0} \frac{r(T - T_0)}{\|T - T_0\|} = 0.$$

Napomena: U gornjoj definiciji je

$$\|T - T_0\| = d(T, T_0) = \sqrt{\sum_{i=1}^m (x_i - x_i^0)^2}.$$

Linearan funkcional je funkcija $L : \mathbb{R}^m \rightarrow \mathbb{R}$ oblika

$$\begin{aligned} L(T) &= L((x_1, x_2, \dots, x_m)) = \\ &= a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_mx_m = A \cdot T \end{aligned}$$

gdje je $A \equiv (a_1, a_2, \dots, a_m)$ vektor, a $A \cdot T$ oznaka za skalarni produkt vektora¹.

Može se pokazati da je linearan funkcional L u Definiciji 2.2, ako postoji, jedinstven.

Tada L označujemo s $df(T_0)$ i nazivamo **diferencijalom funkcije** f u točki T_0 .

Može se pokazati da je tada

$$\begin{aligned} L(T - T_0) &\equiv df(T_0)(T) = & (3) \\ &= \sum_{i=1}^m \frac{\partial f}{\partial x_i}(T_0) \Delta x_i = \sum_{i=1}^m \frac{\partial f}{\partial x_i}(T_0) dx_i. \end{aligned}$$

Dakle, diferencijal funkcije f u točki T_0 je potpuno određen parcijalnim diferencijalima funkcije f po

¹ $(\mathbb{R}^n, \cdot)$ je unitaran prostor nad $\mathbb{R}$, pa za svaki linearan funkcional $L : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}$ postoji jedinstven vektor $A \in \mathbb{R}^n$ tako da je $L(T) = T \cdot A$.

varijabli x_i^0 , tj. s parcijalnim derivacijama $\frac{\partial f}{\partial x_i}(T_0)$,
 $i = 1, 2, \dots, m$.

Kraća oznaka:

$$df(T_0)(T) \equiv df(T).$$

Kažemo da je funkcija $f : D \rightarrow \mathbb{R}$, $D \subseteq \mathbb{R}^m$ **diferencijabilna na skupu** $B \subseteq D$, ako je diferencijabilana u svakoj točki $T \in B$.

U slučaju $B = D$ govorimo o **diferencijabilnoj funkciji**.

Napomena:

- Iz Definicije 2.2 slijedi da se funkcijski prirast $\Delta f(T)$ u točki $T = T_0 + dT$, $dT \equiv (\Delta x_1, \Delta x_2, \dots, \Delta x_m) = (dx_1, dx_2, \dots, dx_m)$, diferencijabilne funkcije u točki T_0 može, po volji dobro aproksimirati vrijednošću $df(T)$, ako su $\Delta x_i = dx_i$ dovoljno mali.
- Nadalje, diferencijabilnost povlači derivabilnost, dok obrat općenito ne vrijedi (Za $m = 1$ to su ekvivalentna svojstva).

Primjer 2.2 Funkcija

$$f : \mathbb{R}^2 \setminus \{(0, 0)\} \rightarrow \mathbb{R}, \quad f(x, y) = \frac{x^2 y}{x^2 + y^2},$$

ima u točki $(0, 0)$ graničnu vrijednost 0 , $\lim_{(0,0)} f(x, y) = 0$.
(Vidjeti Primjer 1.5)

Dakle funkcija

$$g : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}, \quad g(x, y) = \begin{cases} \frac{x^2 y}{x^2 + y^2}, & (x, y) \neq (0, 0) \\ 0, & (x, y) = (0, 0) \end{cases},$$

je neprekidna u $(0, 0)$. Ispitajmo njenu derivabilnost u $(0, 0)$. Imamo

$$\begin{aligned} g'_x(0, 0) &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{g(0 + \Delta x, 0) - g(0, 0)}{\Delta x} \\ &= \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\frac{(\Delta x)^2 \cdot 0}{(\Delta x)^2 + 0^2} - 0}{\Delta x} = 0, \end{aligned}$$

a slično se pokaže da je i $g'_y(0, 0) = 0$, pa je derivabilna u $(0, 0)$.

Pokažimo sada da **nije** diferencijabilna u $(0, 0)$. Dakle, treba pokazati da **ne vrijedi**

$$\lim_{(\Delta x, \Delta y) \rightarrow (0, 0)} \frac{r(\Delta x, \Delta y)}{\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}} = 0.$$

Iz (2) i (3) imamo

$$\begin{aligned} & \lim_{(\Delta x, \Delta y) \rightarrow (0,0)} \frac{r(\Delta x, \Delta y)}{\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}} = \\ = & \lim_{(\Delta x, \Delta y) \rightarrow (0,0)} \frac{\Delta g(x, y) - [g'_x(0, 0)\Delta x + g'_y(0, 0)\Delta y]}{\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}} = \\ & \left[\begin{array}{l} \Delta x = x - 0 = x, \\ \Delta y = y - 0 = y \\ \Delta g(x, y) = g(0 + \Delta x, 0 + \Delta y) - g(0, 0) = g(x, y) \end{array} \right] \\ = & \lim_{(x,y) \rightarrow (0,0)} \frac{g(x, y) - [0 \cdot x + 0 \cdot y]}{\sqrt{x^2 + y^2}} = \\ & \lim_{(x,y) \rightarrow (0,0)} \frac{\frac{x^2 y}{x^2 + y^2}}{\sqrt{x^2 + y^2}} = \lim_{(x,y) \rightarrow (0,0)} \frac{x^2 y}{(x^2 + y^2)^{\frac{3}{2}}}. \end{aligned}$$

Pokažimo da ovaj limes ne postoji:

$$\lim_{\substack{(0,0) \\ y=kx}} \frac{x^2 y}{(x^2 + y^2)^{\frac{3}{2}}} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{x^2 \cdot kx}{(x^2 + (kx)^2)^{\frac{3}{2}}} = \frac{k}{(1 + k^2)^{\frac{3}{2}}},$$

pa funkcija $\frac{r(\Delta x, \Delta y)}{\sqrt{(\Delta x)^2 + (\Delta y)^2}}$ nema limes u $(0, 0)$.